

Osmanlı Döneminde Şehrizorun Yönetim Merkezleri: Zalim ve Gülanber Kaleleri

Administrative Centers of The Shahrazur in The Ottoman
Period: Zalim and Gulanber Castles

Hasan Koç*

Öz

Osmanlı Devleti'nin yönetimindeki Irak'ın kuzeyinde önemli bir yerleşim birimi olan Şehrizor, İran'a açılan bir kapı olması nedeniyle büyük önem arz etmiştir. Bu nedenle İran sınırında bulunan Zalim ve Gülanber kaleleri eyalet payitahtı olarak değerlendirilmiştir. Zalim kalesinin Osmanlı öncesinde İranlılar tarafından yaptırıldığı bilinmekle birlikte, Gülanber kalesi Osmanlı fethi ile yapılmış veya tekrar tamir edilmiştir. 1554 yılında genelde Nahçıvan seferi özelde ise Şehrizor muharebeleri ile Osmanlı hakimiyetine giren bölgede fetih sonrasında da han, cami, hamam yapılarak Şehrizor'un imarı gerçekleştirilmiştir. Özellikle Sarılı aşiretinin gayretleri ile gerçekleştirilen bu imar faaliyetleri için ihtiyaçlar çoğunlukla Bağdat tarafından karşılanmıştır. 17. yy. başlarında Şah Abbas'ın yıkılmış olduğu Gülanber kalesi ve çevresi 1630'da Hüsrev Paşa'nın İran seferi sırasında burçları ve camileri ile birlikte yeniden inşa edilmiştir. Kasr-ı Şirin Antlaşması sonrası İran'la ilişkilerin düzelmesi ile merkez konumunu çoğunlukla Kerkük'e kaptırsa da bölge sınırdaki önemini korumuştur.

Anahtar kelimeler: Şehrizor, Şehrizol, Zalim, Gülanber, İran

Abstract

Shahrazur located in the north of Iraq and is an important place as the gateway to Iran. Zalim and Gulanber castles located on the border of Iran were used as the capital of Shahrazur. Zalim castle is known that was built by Iranian. Gulanber castle was built or repaired after the Ottoman conquest. The region entered the Ottoman rule with Shahrazur battles in 1554. After the conquest, khans, mosques and baths were built in here. So, Sharazur was zoning. While these development activities were carried out with mainly the efforts of tribal Sarılı, needs were met

* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Genel Türk Tarihi) Doktora Öğrencisi

mostly by Baghdad. The castle of Gulanber and surrounding area was destroyed in the early 17th century by Shah Abbas. It was rebuilt in conjunction with bushes and mosques during Husrev Pasha's Persian campaign in 1630. After the Treaty of Qasr-i Shirin improvement of relations with Iran mainly left central location but maintained the importance of the border.

Key words: *Shahrazur, Shahrazul, Zalim, Gulanber, Iran*

Giriş

Genel anlamda Irak, özel anlamda ise Irak'ın kuzeyi tarih boyunca önemli yerleşim merkezlerini bünyesinde barındırmıştır. Bağdat, Irak'ın olduğu kadar tüm Orta Doğu'nun da başkentliğini yapmış bir şehir iken Irak'ın kuzeyi, Bağdat'a açılan bir kapı olarak çeşitli milletlerin hedefinde yer alan stratejik bir konum ifade etmiştir.

Irak'ın kuzeyinde ise temelde iki önemli bölge yer almıştır. Bunlardan birisi Musul bölgesi iken diğeri Şehrizer'dur. Kaynaklarda ismin Şehrizer, Şehrezur, Şehrizer, Şehrezul ve Şehrizer şeklinde kullanımları olduğu gibi Şehr-i Zor, Şehr-i Zur gibi yazım farklılıkları da mevcuttur.

Yakut'un tarifine göre şın fethalı, sonra sükûn vardır, ra harfi de fethalıdır. Yani Şehrezûr şeklinde harekelenir. Bu şekildeki okuma ile Şehrezûr, Erbil ve Hemedan arasında Cibal bölgesinde geniş bir kasabadır. Kurucusu Zûr bin Dahhâk'tır. Şehr ise Farsça'da il (şehir) anlamına gelmektedir. (el-Hamevî, 1957, C. 3, s. 375) Şehrezûr, bu şekliyle Zûr bin Dahhâk'ın şehri anlamına gelmektedir. Diğeri bir rivayette Şehrizer sahrası eskiden önemli bir şehri bünyesinde barındırmıştır. Sasanilerin iki tapınağının bulunduğu Medâyin ve Ateşhane-i Azerbaycan yolunun yarısında bulunmakta olan şehir, Kubâd bin Fîrûz Sâsânî tarafından kurulmuştur. Bu nedenle ona Şehr-i Fîrûz ya da Fîrûz'un kenti demişlerdir. (Kâtip Çelebi, 2009, s. 445, Mehmet Hurşit Paşa, s. 179, Şerafeddin Han, 2009, C. 1, s. 123, Ali Cevad, C. 2 s. 487,488) Geçmişte Şehrizer'a Nîm Râh demişlerdir. Yani Medâyin ve Ateşhâne-i Azerbaycan arasındaki yolun yarısı anlamında kullanılmıştır. Irak-ı Acem'de dağ bölgesindedir. Küçük bir şehirdir. Merâğa'ya komşudur. Araları altı günlük yoldur. Bağdat'tan sekiz günlük yoldur. Şehrizer yakınında bir harabe kümbet vardır. Bu şehir, Halvan ve Musul'a da yakındır.(Kâtip Çelebi, s. 445)

Tarif edildiği şekliyle Irak-İran sınırında yer alan Şehrizer'un bugün Irak'ın Süleymaniye şehri çevresinde yer aldığını ifade etmemiz mümkündür. Şehir Osmanlı döneminde genişleyerek Erbil ve Kerkük bölgesini de içerisine alan bir eyalet haline gelmiştir. Hatta eyalette yönetim merkezi kayması yaşanarak Kerkük, Şehrizer'un yönetim merkezi haline

gelmiştir. Ancak Zalim kalesi ve çevresi ile fethedildiği yıllarda (1552-1553) bu kale yakınlarında kurulan Gülanber kalesi Şehrizar'un tarihi yerleşim birimleri olarak ön plana çıkmaktadır.

Gülanber ()¹

Şehrizar'un (Şehrizol'un) merkezi olan Gülanber Kalesi, Şehrizar (Şehrizol) ovasında bulunur. Bu ova geniştir. Doğu sınırı güneyden kuzeye uzanan dağlardır. Dağ dibinde bir alçak tepe vardır. Bunun eteklerinden pınarlar vardır ve dağda bir dere den büyük nehir akar.(Kâtip Çelebi, s. 445)

İlk olarak Gülanber'in fethi Nahcevan (Nahçıvan) Seferi sırasında gerçekleşmiştir. Gülanber kalesi, Zalim kalesi yanında fethi gerçekleşen yerler arasındadır. Ancak Serhay Bey kethüda'nın Gülanber kalesinin yapımında canla başla çalıştığı(BOA, MHM 2, h.224) yönünde elimizde bulunan bilgi kalenin bu tarihlerde[10 Rabiulahir 963 – 22 Şubat 1556] yapılmış olduğu ve Zengabad Beyi Ahmed bey'in Gülanber kalesinin tamir işlerinde çalıştığı(BOA, MHM 2, h.2024) nı ifade eden hüküm[15 Rabiulahir 964 – 15 Şubat 1557] nedeniyle tamir işleminin de ertesi yıl yapıldığı şeklinde bir sonuca varabiliriz.

Bundan sonra Şehrizar (Şehrizol) Eyaleti'nin merkezi konumuna geldiğini gördüğümüz kalenin (Mehmet Hurşit Paşa, s. 169) imar sonrası durumu sürekli gözetim altında tutulmuştur.

Basra isyanı sırasında Şehrizar (Şehrizol) Beylerbeyi'nin yerine bakan Sultan Hüseyin, Şehrizar (Şehrizol) Beylerbeyi geldikten sonra Gülanber kalesi varoşunun eksik yerlerini tamamlaması görevini yerine getirmiştir[Gurre-i Zilhicce 972 - 30 Haziran 1565].(BOA, MHM 6, h.1321)

Gülanber kalesinin etrafında boş ve harabe halde bulunan yerlerin değerlendirilmesi için oradaki zaviyenin giderlerinin vakıf yerleri ürünlerinden karşılanmasının sağlanması ve vakıf olan yerlerin tımar olarak başkalarına verilmemesi emredilmiştir[25 Zilhicce 972 – 24 Temmuz 1565].(BOA, MHM 6, h.1460)

Gülanber kalesinin çevresindeki yeni yapılan yerlerde yeteri kadar oda ve hamam bulunmaması üzerine buraya oda ve hamam yapılması istenmiştir. Burada fazla yeniçerilerin, yakın olması nedeniyle Zalim kalesi kenarlarında yerleştirilmeleri ve ihtiyaç duyuldukça getirilip bu kalede görevlendirilmeleri kararlaştırılmıştır[24 Z. 972 – 23 Temmuz 1565](BOA, MHM 6, h.1242). Şehrizar (Şehrizol) Beylerbeyi Cezayir (Ulyanoğlu) seferine katılmak için görevlendirilmiştir. Şehrizar (Şehrizol) ise henüz tam

¹ Kelimenin yazımı için bkz. MHM 23, h.557

dizayn edilmemiş bir vilayettir ve halkı da vahşidir. Bu nedenle Şehrizer'a da bir iki sancak beyi ve asker göndererek Rum Beylerbeyi'nin Musul'da ikameti uygun görülmüştür[20 Rabiul evvel 975 – 24 Eylül 1567](BOA, MHM 7, h.268). Ancak daha sonra çıkarılan bir emirle Şehrizer (Şehrizerol) korumasında görevlendirilen Rum Beylerbeyinin Kerkük'te oturup çevreye tam olarak hakim olması, özellikle Gülanber kalesi olmak üzere çevredeki diğer yerlerin de korunmasında çok dikkatli olması, ayrıca İran'ın durumunu da takip edip bölgenin durumunu bildirmesi[7 Rabiulahir 975 – 11 Ekim 1567](BOA, MHM 7, h.319) kararlaştırılmıştır.

1568 yılında ise artık Şehrizer'un (Şehrizerol'un) imarı tamamlanmış, yukarıda belirtildiği şekliyle 1565'te Şehrizer'da (Şehrizerol'da) yapılması emrolunan câmi, saray ve hamamın yapımı bittiğinden Kerkük'te ikamet eden Şehrizer (Şehrizerol) beylerbeyi Şehrizer'a (Şehrizerol'a) taşınmıştır. Burada yeniçerilerin de hiç birinin dağılmaması ve Şehrizer (Şehrizerol) beylerbeyinin yanında olması, uyarıları dinlemeyenlerin gediklerinin alınıp yarar yiğitlere verilmesi, yarar kimseler bulunmazsa durumun bildirilmesi istenmektedir(BOA, MHM 7, h.2333).

1570 yılına gelindiğinde etrafında akan sular nedeniyle kale duvarlarının zarar gördüğünü anlıyoruz. Bu nedenle çevresine hendek kazılması gerekmektedir (BOA, MHM 14, h.675).

Kalenin askeri ihtiyaçları, Zâlim kalesinin şenlikten uzak olması nedeniyle öncelikle Zalim kalesinden karşılanırken(BOA, MHM 14, h.69) Şehrizer'da (Şehrizerol'da) asker ihtiyacı öncelikle Bağdat olmak üzere Halep ve Diyarbakır'dan karşılanmıştır. Osmanlı'nın neredeyse bütün illerinden oluşturulan askerler de burada görev yapmaktadır. Bunlar arasında İskenderiyeli, Filibeli, Arnavud, Avlonyalı, Delvineli, Ohrili, Yenişehirli, Sirozlu, Prizrenli, İlbasanlı, Silivrili, Midillili... çok sayıda isim vardı(BOA, MHM 6, h.129. Bunlar da Gülanber kalesine tayin olunan hisar erenlerini oluşturmaktaydı. Şüphesiz ki yerli halk ile birlikte bunlar da ileride Şehrizer'un (Şehrizerol'un) sosyal yapısını teşkil etmiştir. Şehrizer (Şehrizerol) kullarından ve yeniçerilerinden bazılarının da bölge halkının isyankar karakterine uygun olarak halka baskı yaptıklarına şahit olmaktayız. Bunun için de 1573'te hariç yerlerde olup reayaya teaddi eylemeleri sebebiyle gönüllü, yeniçeri ve kul taifesinden olanların kalelerinde oturmaları ve hariç yerlere çıkmamaları yönünde tedbir alınmıştır. (BOA, MHM 22, h.666). Örneğin ertesini yıl, Gülanber'de bulunan kullardan Hankulu kalenin dışına çıkarak halkı rencide etmiş ve buna karşı tedbir alınmıştır(BOA, MHM 23, h.557). Kul taifesinin buldukları yerlerde kalmaları, dağılmamaları ve Gülanber kalesinde yeniçeri, azap ve gönüllülerin nöbette bulundurulmaları kararlaştırılmıştır[27 Za 979 – 11 Nisan 1572](BOA, MHM 16, h.415).

İleriki yıllarda Gülanber’de yaşanan diğer gelişmeler arasında şunlar vardır: 986 Ramazan’ında (m. 1578) Şehrizor (Şehrizol) beylerbeyine yazılan hükümde, Şehrizor’da (Şehrizol’da), serhatte on altı sancak beyinin bulunduğu ve Şehrizor’dan (Şehrizol’dan) Kazvin’e casuslar gönderildiği ifade edilmektedir. Kış günlerinin bastırması nedeniyle askerlerin Gülanber kalesi yakınlarında kışladıkları bilgisi üzerine, Şirvan ve Gürcistan’ın fethinin gerçekleştiği ifade edilerek, bu askerlerin bahar aylarında verilecek emirler doğrultusunda hazır bulunmaları emredilmiştir.(BOA, MHM 32, h.469)

24 Rabülevvel 986 tarihinde Bağdat beylerbeyisine ve defterdarına gönderilen bir hükümle Şehrizor (Şehrizol) beylerbeyinin mektup gönderip Gülanber kalesinde arabacı bulunmadığı sefer-i hümayunda ise arabacının ziyadesiyle önemli olduğu, halen sefer-i hümayuna araba yaptırmak lazım olduğunu bildirdiği ifade edilmiştir. Mehmet bin Abdullah’ın arabacılık konusunda mahir olduğu onbeş akçe ile arabacıbaşı ve Kanber bin Abdullah ile Veli bin Abdullah sekizer akçe ile Tacı bin Nazar yedi akçe ile ve diğerleri beş ve altışar akçe ile araba hizmetine tayin olunmuş top arabalarına hizmet için emrolunmuş ve mevâciblerinin Bağdat hazinesinden karşılanması kararlaştırılmıştır. (BOA, MHM 34, h.600) 2 Rabiulahir 986 tarihinde de Şehrizor (Şehrizol) Beğlerbeği’ne gönderilen hükümle aynı şekilde Gülanber kalesinde arabacı olmadığı top arabacısına her şeyden daha fazla ihtiyaç olduğu isimleri bildirilen kimselerin hepsinin ehl-i vukuf olduğu uhdesinde olan top arabalarında hizmet ile görevlendirilmeleri ve mevaciplerinin Bağdat hazinesinden verilmesi için Bağdat Beğlerbeği’ne emri şerif gönderildiği ifade edilmiştir. (BOA, MHM 34, h.611)

993 (m.1585) yılında Bağdat’a yazılan bir hükümde Şehrizor’un (Şehrizol’un) Gülanber kalesi tımarlı askerlerinin ve kethüdalarının maaşlarının eskiden beri Bağdat mukataasından verilegeldiği ancak kendisinin vergi alınması mümkün olan yerlerden vermeyip alınması mümkün olmayan yerlerden vererek sıkıntıya ve darlığa sebep olduğunu Şehrizor (Şehrizol) beylerbeyisi Hasan yazdığından söz konusu maaşları eskiden verildiği yerden vermesi emr olunmuştur. (BOA, MHM 53, h.574)

1630’a gelindiğinde, Şah Abbas’ın yıktırması olduğu kaleden, birkaç kule, bölgenin siperlerini kuşatan nehir ve birkaç duvar parçası kalmıştır. Ancak kale Hüsrev Paşa’nın İran seferi sırasında (1039/1630) yeniden yapılmıştır(Hammer, 1335, C.9, s. 113). Hüsrev Paşa’nın İran Seferi ve Bağdat Muhasarası sırasında (1629-1631) istişarelerde “kış sonu ve bahar başlangıcı olduğu için büyük nehirlerin taşması nedeniyle Bağdat’a varmayı ve burayı kuşatmayı imkansız hale getirdiği” özellikle vurgulanmıştır(Naîmâ 2007, C. 2, s. 652). Bağdat taraflarını da su basmış olduğundan o taraflarda

bir iş görülemeyeceği için sular çekilinceye kadar ordunun gerisini tehdit etmek ihtimali olan Ardalan ve Şehriban hakimi Ahmed Han'ın ülkesinin vurulmasına karar verilerek Şehrizor tarafına gidilmiştir. Gülanber kalesi tamir olunarak içine asker konulmuş ve burası Şehrizor beylerbeyliği merkezi yapılarak valiliğine de Arnavud Mustafa Paşa tayin edilmiştir(Uzunçarşılı, C. III, s. 168-169). Hammer kalenin yıkılış ve tekrar yapılış serüvenini “Yirmi sene önce [takriben 1610 yılı] Şah Abbas'ın yıktırması olduğu bu kaleden henüz birkaç kule ve mevkiin haricî istihkâmlarını çevreleyen nehir boyunca birkaç duvar parçası kalmıştı. İstihkâmların inşâsını müzâkere etmek üzere, bir dîvân toplanarak, müzâkere neticesinde, eğer burada kale inşâsı faydalı olmasa, Sultân Süleyman bunu yaptırmamış ve düşman için tehlikeli olmasa Şâh Abbâs yıkmamış olacağı cihetle, ihyâsı lâzım geleceğine karar verildi. Yedi hafta zarfında ikmâl olundu (23 Ramazan 039 – 6 Mayıs 1630)” şeklinde ifade etmektedir(Hammer, 1335 C. 9, s. 113). Peçevi Tarihinde Gül-i Ahmer ismiyle verilen kale Şehrizor Eyaleti'nin merkezi olarak nitelenir. Kentin birkaç yıldan beri yıkılmış olduğu, baykuş ve kargaların yuvası haline geldiği ancak şehir ve kalenin hemen yeniden yapılmasına girişildiği ve kısa bir sürede tamamlandığı ifade edilir(Peçevi, C. II, s. 386). Naîmâ bu kaleyi Kelgiri olarak ifade etmektedir. Buranın yapımında beyler ve beylerbeyleri de paçaları sığayarak, büyük küçük herkesle birlikte çamur içerisinde işe koyulmuşlardır. Ömründe bir taşı diğer taşın üzerine koymamış kimseler Serdâr-ı Ekrem'in korkusundan çaresizce çalışmışlardır. Bu yüzden eğri büğrü olan bu yapılar yağmur yağınca yeniden yıkılırdı. Kale tamamlanmıncaya kadar bu çileyi çekmişlerdi(Naîmâ 2007, C. 2, s. 656). Hüsrev Paşa Şehrizor kalesinin (Gülanber kalesi) tamamlanmasına büyük özen göstermiştir. Burçları, camileri ve minareleriyle gereği gibi tamamlanmıştır. Buraya top, cephane, mühimmat ve hububat konulmuş, yeterli miktarda nöbetçi ve muhafız bırakılmıştır(Naîmâ, 2007, C. 2, s. 661).

Gülanber ve Zalim'in İmarı

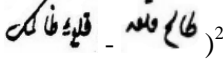
Osmanlı Devleti İskan Politikası'nda fetih sonrası bölgedeki yerli halka “istimalet” verilmesi hususu önemlidir. Halkı gözetme, fethedilen yerlerin halkına iyi davranma dini, iktisadi gibi konularda onlara hoşgöründe bulunma şeklinde özetleyebileceğimiz istimalet (Mücteba İlgürel, C. 23, s. 362) Şehrizor'un fethinde de önemli bir politika olarak ortaya çıkmıştır.

Fetih sonrasında Şehrizor'a gelindiğinde halktan kimse bulunmamaktadır. Bir kısmı Serhay'a bir kısmı ise Kızılbaş serhaddine gitmiştir(BOA, MHM 1, h.1121). Fakat hemen Şehrizor'un imarı için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Zalim kalesi ve çevresinin Şehrizor'un merkezi olarak kurulduğu görülmektedir. Sarılı beyzadelerinden aşiret sahibi Emir Han,

Zalim kalesi çevresinde evler yapmış, bu durum Murad Bey tarafından merkeze bildirilmiştir. Neticede kendisine boş arazilerden ve harabelerden olmak şartıyla tımar verilmesi Bağdat Beylerbeyliğine emredilmiştir(BOA, MHM 1, h.1117). Sarılı Şehsuvar, Sarılı aşiret sahiblerinden Berk (Birk), Sarılı sipahizadelerinden Ali ve sahibi oldukları aşiretlere de Zalim kalesi çevresinde imar ve ziraate çalıştıkları için tımar verilmiştir(BOA, MHM 1, h.1121,1126,1128) [23 Safer 962 – 17 Ocak 1555]. Aynı şekilde aşiretleri ile birlikte burada imar faaliyetlerinde bulunan Teke beyi nökerlerinden Mir'at Bey'e on bin akçe tımar, Şehrizar'un fethinde ve Zalim kalesi varoşunda gösterdikleri gayret nedeniyle Kerkük sancağında yirmi bin akçe zeamete mutasarrıf olan Teke beyi kethüdası Boban'a on bin akçe ve yine Zâlîm'in varoşuna gelip memleketin ma'mûr olmasına sebep olan Teke beyi kethüdası Allah Kulu'na da yirmi bin akçe zeamet verilmesi sonucunu doğurmuştur [23 Safer 962 – 17 Ocak 1555] (BOA, MHM 1, h.1119,1120,1122). Memleketin abadanlığına sebep olanlar da çift vergisinden muaf tutularak ödüllendirilmiştir [23 Safer 962 – 17 Ocak 1555] (BOA, MHM 1, h.1123).

Gerekli çalışmalar Şehrizar'a tayin olunan beylerce yapılmakla birlikte yeni fetholunan bir bölge olan Şehrizar'a gerekli destek Bağdat Beylerbeyliği'nce sağlanmaktaydı. Şehrizar'da bulunan kalelerden muhafazası lazım gelenlerin tesbit edilmesi bunlar arasında tamire ihtiyacı olanların gerekli tamiratlarının yapılması için Bağdat Beylerbeyliğine görev verilmiştir[9 Rabiulevvel 967 / 9 Aralık 1559] (BOA, MHM 3, h.605). Ancak Şehrizar beyi tahrir için gelen Zengabad Sancağı beyi Zahid Bey'i de şahid gösteren Veli Bey mektup göndermiş ve Gülanber kalesinde bulunan askerlerin maaşlarının gelmemesi sonucu 161 askerın dağılarak ancak 99'unun kaldığı, içkalede bulunan 100 askerden ise ancak 67'sinin kalede kaldığını ve kalede bir damla suyun kalmadığını ve Zalim kalesindeki benzer durumları anlatmış ve bir saldırı anında yeterli korunmanın sağlanamayacağı ve gerekli hububatın da bulunmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Şehrizar beyi Veli Bey'e durumun önemli olduğu ve derhal darı biriktirilmesi, askerlerin durumlarının halledilmesi vs. yönünde gayret sarfetmesi istenmiş, Bağdat Beylerbeyine de gerekli emrin yazıldığı bildirilmiştir(BOA, MHM 3, h.617). Bağdat Beylerbeyi'ne tekrar ve daha sert bir emirle gerek Şehrizar (Zalim kalesini kasıtlı) gerekse Gülanber kalesinin mümkün olduğu ölçüde derhal tamirinin yapılması ve hububat ihtiyacının da bir an önce karşılanması istenmiştir. Aksi halde hiçbir özür kabul edilmeyecek ve şiddetle cezalandırılacaktır. Zengabad Sancağı beyi Zahid Bey'e de bahsi geçen kalelerin gerçekten harap durumda olup olmadığı, askerlerin ve gıdaların durumu sorulmuş ve ayrıntılı bilgi istenmiştir[14 Rabiulevvel 967 / 14 Aralık 1559] (BOA, MHM 3, h.618,619).

Bağdat Beylerbeyliğine ek olarak Halep ve Diyarbakır Beylerbeyliği de Şehrizor'a (Şehrizol'a) para ve asker desteği sağlamıştır. [6 Muharrem 972 / 14 Ağustos 1564](BOA, MHM 6, h.12,13).

Zâlim ()²

Zalim Kalesi: Şehrizor'un merkezi konumundadır ve çoğu kez Şehrizor (Şehrizol) kalesi olarak da isimlendirilmiştir(BOA, MHM 6, h.12, 13).

Bütün dönemlerinde Şehrizor'un bir başkenti yoktu. Ancak Osmanlı harplerinde livanın emirleri ile birlikte Osmanlı döneminde Zülüm kalesi (قلعة زلم) vardı ki Türkler Zâlim Kale (ظالم قلعة) olarak isimlendirmişlerdi. Savaşlarında muhasarada onu kullanırlar ancak liva isimlerinde o yer almaz. Bazen Zulm (ظلم) şeklinde yazıldı. Bu isim Cebelü Zülüm (جبل زلم) şeklinde meşhur dağa verilen eski bir isimdir. Şehir de onun ismiyle bilinir. Günümüzde orada bu isimle anılan bir şehir yoktur. Buraya yakın olarak Ahmed Ava ve Hurmal yer alır. (Abbas el-Azzâvî, Şehrizor es-Süleymaniye (el-Livâ' ve'l-Medîne), s. 162)

Ezrak Cadu mağarasının önünde dik bir kayanın üzerinde bulunan kale Sultan Süleyman zamanında büyük zorluklarla feth edilmiştir(Hammer, 1335 C.9, s. 113). Osmanlı hakimiyetine geçtiği ilk yıllarda gerekli tamir işleri yapılmıştır. Ancak 25 Haziran 1571 tarihinde gönderilen ve gönüllü, yeniçeri, azap vs. askerlerin bulunduğu Gülanber kalesinde tophane olmadığından, 9600 akçe mezir, 560 akçe meyhâne mukataası ile 1500 akçe kassab-hâne mukataası mahsul yazılı olan Zalim kalesinin şenlikten uzak olup kimsenin gitmediği bu nedenle buradaki tophanenin Gülanber kalesine tayini(BOA, MHM 10, h.102, 14/69) yönündeki emirden zamanla Zalim kalesinin boşaldığını ve Gülanber kalesinin daha merkezi bir konuma yerleştiğini anlıyoruz. Ancak Evliya Çelebi 1065 yılı civarında Kal'a-i Zâlim Âli'nin vasıflarını anlatırken "*cami', han, hamam ve çarşı pazarlı etrafta dağlık, bağ ve bahçeli, âb-ı revânlı bir kale-i türâb*" olarak bahseder(Eyliyâ Çelebi, 2001, C. 4, s. 302).

29 Cemâziyelevvel 986 (3 Ağustos 1578) tarihinde Zalim kalesi ve arkasının kırk nefer hafif piyade askeri olduğu ifade edilerek, verilen emir ile yıkılan Nehran kalesinden kalan on sekiz tımarlı askerin Zalim kalesi varoşuna getirilmesi kararlaştırılmıştır.(BOA, MHM 35, h.277)

Zâlim kalesi, Hüsrev Paşa'nın İran seferi sırasında (1039/1630) yeniden fethedilmiş ancak tekraren İran'ın eline geçmiştir(Eyliyâ Çelebi, 2001, C. 4, s. 348).

² Zâlim Kal'a ve Kal'a-i Zâlim'in; Kelimenin yazımı için bkz. BOA, MHM 1, h.1125, MHM 10, h.102

Zâlim kalesi, Zulüm kalesi diye de adlandırılmıştır. Gayet sarp ve dar bir dere içerisinde yer almaktadır. 19. yy. ortasında harabe halde izleri görülmektedir. Zalim kalesi deresinden Zulm Suyu isimli berrak ve soğuk bir su çıkararak Gülanber köyü, Şehrizar sahrası istikametinde Tâcrûd ismini alarak Şâmîrân bölgesinin sonlarında bulunan Sirvân nehrine dökülür(Mehmet Hurşit Paşa, s. 179-180).

Gülanber kalesinde bahsettiğimiz derenin nihayeti dağ içinde Ezrakcâz ve meskeni ve Halt-ı Kelâm (Karışık sesler) mağarası demekle bilinen bir boğaz vardır ki kapısı önünde bir su üzere şâhika ve serbüend dağ arasında bir büend kaya üzerinde binâ olunmuş bir kale vardır. Buraya Zâlim âlf kalesi derler. Zâlim kalesi ile Gülanber ortasında dere içinde Zalim kalesi kale-i çarh-ı Zalim diye söylenen bir yalçın büend gûhisnegîn kemerinde hüdâyî bir mağaradır ki aşağıdan taşı oyub ve kesip merdiven etmişlerdir. Ve yer yer pencereler komuşlardır ki ziyâ görünemez. Zirvesi göklerde kaybolan sivri bir dağdır. Ve bu mağara mukabilinde bir dağ daha vardır ki orada yıkık Yezdicerd kalesi bulunur. Bu iki dağın tepesinden bir su gelip Şehrizar'un çevresini dolaşarak çekilip gider. Şehrizar nehri bu derenin ağzında yer alır(Kâtip Çelebi, s. 446; Nâimâ, 2007, C. 2, s. 655; Hammer, 1335 C. 9, s.11; Şerafeddin Han, 2009, C. 1, s. 123-124).

Yukarıda bahsedilenler dışında Zalim kalesi deresinin iki yakasında İran Kisralarının yaptırdıkları binaların harabesi olarak çok sayıda yapı bulunur. Bu eserler arasında birkaç pencere açılmış doğal bir mağara da bulunmaktadır. Şemîran dağı'nda da zamanında muhkem bir kale olan harabeler vardır(Mehmet Hurşit Paşa, s. 180).

Kale, Yavuz Sultan Selim Han döneminde h.921 yılında Şâh İsmâil'in Zâlim Âli isimli bir hânı tarafından yaptırılmıştır. Büyük bir sahrada, iki tarafı ağaçlı bir yerde sağlam bir saray şeklinde yapılmıştır. Fakat Selim Han ve Süleyman Han, Safeviler üzerine fazlasıyla el attıklarından bu Zâlim Âlf kalesini saray, kale duvarlarını, burçlarını ve hendeklerini oldukça sağlam yapmışlardır. H. 941 yılında Süleyman Han Bağdat'ı fethedip döndüğünde bu kaleye elli bin asker ile Osman Paşa'yı serdar yapmış ancak Osman Paşa burada şehit olmuştur(Eyliyâ Çelebi, 2001, C. 4, s. 302).

Nahcevan (Nahçıvan) Seferi sırasında(Parmaksızoğlu, 1973, s. 225) H. 960 [1552-1553] Baltacı Mehmet Paşa Zalim kalesine varınca bölgedeki aşiret reisleri kalenin anahtarını teslim ederek Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını arz etmişlerdir. Böylece Baltacı Mehmed Paşa kaleye bir miktar muhafız asker bırakmak suretiyle buranın yönetimine Veli Bey'i tayin etmiştir. Ordu-yu Hümayunun Nahcevan seferi dönüşünde ise Şehrizar'a Murad Paşa tayin edilmiştir(Bayatlı, s. 44; Parmaksızoğlu, 1973, s. 195). Bu sefer sırasında alınan Zalim Kalesi'nin Osmanlılarca fethi şu şekilde gerçekleşmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman, Nahçıvan seferine çıkarken İran'a tabi Kürt beylerinin elinde bulunan Şehrizol veya Şehrizer kalesi ve Kerkük mintikasının ele geçirilmesi için Bağdat Valisi Osman Paşa'yı memur eylemişti. Sultan Süleyman'ın fermanı ile Osman Paşa, Kerkük-Diyale çayı boyundan Şehrizer üzerine yürümüş, buranın hakimi, Bige Bey'in ölümü sonrasında Erdelan Beyliğini kısa süreliğine ele geçiren Surhab Bey de Zalim (Zulüm) Kalesine sığınmış ve Şah'tan yardım istemek için adam göndermiştir. Oraya İbrahim Mirza ile Bedir Han ve Emir Gayb Bey kumandasında, Şah Tahmasb bir ordu kolu göndermiş, Osman Paşa da geri dönmüştür(Kılıç, 2006, s. 320). Kerkük bölgesi, Kal'a-i Zalim / Zalim Ali Kalesi, Osman Paşa'nın vefatından sonra Bağdat Valisi Baltacı Mehmed Paşa tarafından muhasara edilmiş, neticede Safevî-Kızılbaş kumandanı Surhab Bey, bir gece kaçmış ve "Kale" diğer çevre kalelerin de alınmasıyla, Bağdat Valisi Baltacı Mehmet Paşa tarafından bu haber Kanuni'ye 23 Ramazan / 22 Ağustos [1554]'ta Erzurum yolunda iken ulaştırılmıştır(Kılıç, 2006, s. 342, Solakzade s. 530-531, Peçevi, C. I, s. 231.). Evliyâ Çelebi ise Şhrezül ülkesi ile Zâlim kalesi ve tevâbiinin fetih tarihini 962 olarak vermektedir(Eyliyâ Çelebi, C. 1, 2006, s. 95). Zalim kalesi ile birlikte fethedilenler Kale-i Hâz, Kele-i Nukûd, Kale-i Paske (Paski), Kale-i Şemiran (Şimran) ve Kale-i Karınca'dır(Solakzade, h. 1298, s. 530). Peçevî Tarihinde bu isimler Havara, Nakot, Paseke, Şemîhan ve Faranca olarak verilmektedir (Peçevi, C. I, s. 231). Bâne beyi pir Mehmed şah, Seyyare beyi Mir Yusuf, Beruce kalesi beyi Budak bey, Orman beyi Cihan Şah bey ittifakla kalelerinin anahtarlarını teslim etmişlerdir. Bu şekilde Şehrizer ülkesi umûmen Osmanlı Devleti'ne katıldığını beyan etmişler ve Şehrizer ülkesine hâkim talep etmişlerdir. Bunun üzerine Murad Bey'e verilmiştir(Solakzade, h. 1298, s. 531).

Bayatlı, bölgenin kan dökülmeden Osmanlı idare ve tasarrufuna geçtiğini(Bayatlı, s. 44) dile getirirse de küçük çaplı çatışmaların olduğu da muhakkaktır. Bu çatışmalar Bige Bey'in sancak beyliği sırasında çoğunlukla Bige Bey ve Söhrab Bey arasında ve sonrasında Zalim kalesini ele geçirmesiyle Söhrab ve bağlı bulunduğu İran ile gerçekleşmiştir. Bu çatışmalar öncesinde Şehrizer'un Osmanlı Devleti tarafından bir sancak ilan edildiği gerçeği de vardır (Parmaksızoğlu, s. 220). Bu muharebeler, Şehrizer'da Bige Bey ile başlayan Osmanlı hakimiyetini kesinleştirmiştir. Bütün ifadesiyle Nahçıvan Seferi(Parmaksızoğlu, s. 225) veya daha özel ifadesiyle "Şehrizer muharebesi" (BOA, MHM 1, h.1385, MHM 2, h.1643) neticesi tamamen Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra Şehrizer, Bağdat Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak konumundaydı. 28 Şevval 961(26 Eylül 1554) tarihli kayıttan anladığımızı göre bu dönemde Şehrizer Bey'i olarak mektup gönderen yine yukarıda bahsedilen Murad Bey'dir(BOA, MHM 1,

h.267). Nitekim bir gün sonra, Şehrizar Sancağı'nın Şevval ayının yirmi beşinde Mentеше beyi Murad'a verildiği Bağdat Beylerbeyi'ne bildirilmiştir[29 Şevval 961 – 27 Eylül 1554] (BOA, MHM 1, h.298). Zalim kalesi ve Şehrizar bölgesindeki diğer kalelerin de fethi gerçekleşmiştir. Hatta bir mühim maslahat için Bağdat'a giden dergâh-ı âlî çavuşlarından Beyazıdın da döndüğünde Zalim kalesi ile bazı kalelerin fethedildiği haberini getirmesi üzerine tımarı 5 bin akçeye çıkarılmıştır[3 Zilkade 961 – 30 Eylül 1554] (BOA, MHM 1, h.358). 961 Şevval'inin yirmi altıncı gününde, Zalim kalesinin fethine katılmayan Bacvanlı beyi yerine, önceki bey olan Dilaver Bey, sancak beyliğine getirilirken(BOA, MHM 1, h.396), diğer önemli merkezler sancak yapılarak eski mutasarrıflarına aynen verilmesi yolu tercih edilmiştir. Urban isimli kaleye mutasarrıf olan Mir Cihan Şah'a, Urban sancak tarikiyle verilirken(BOA, MHM 1, h.397), Şehribazar da sancak statüsüne yükseltılarak babası İbrahim Bey'in vefatı üzerine yine Şehribazar ülkesine mutasarrıf olan Hamza Bey'e verilmiştir[6 Zilkade 961 – 2 Ekim 1554] (BOA, MHM 1, h.398). Zalim kalesinde hizmet ve yoldaşlıkta bulunan Hasan çavuşun tımarı artırılmıştır [6 Zilkade 961 – 2 Ekim 1554] (BOA, MHM 1, h.364,380). Bu dönemde beyliğin merkezi olması nedeniyle Zalim Kalesinin fethi Şehrizar'un Osmanlı hakimiyetine geçiş tarihi olarak kabul edilmiştir.

Evliyâ Çelebi 1065 yılında, geçecekleri yol güzergâhından birisini Zâlim yaylası olarak bahseder(Evliyâ Çelebi, C. 4, s. 169). Zâlim Âlî ovası ise Elvend dağına bir günlük yolda yer alır(Evliyâ Çelebi, C. 4, s. 211).

Gülanber Kazası

19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Gülanber kalesi harabe haldedir. Gülanber köyünde, bu dönemde hala ibadet edilmekte ve eğitim verilmekte olan bir de cami bulunmaktadır. Bu caminin de Sultan Süleyman tarafından yapıldığı rivayet edilir(Mehmet Hurşit Paşa, s. 179).

Mehmet Hurşit Paşa heyetinin bölgeyi seyahat ettiği yıllarda (1848-1852) Şehrizar Eyâleti; İran, Bağdat, Hakkari, Dicle nehri ve Musul arasında yer alan Kerkük şehridir. Kerkük ve Erbil kazaları ile Köysancak, Süleymaniye, Revandız ve Harir sancaklarından oluşmakta olup Bağdat Valilerinin nezaretinde olmakla birlikte ayrı bir eyalettir(Mehmet Hurşit Paşa, s.168). Şehrizar olarak bilinen ve eyalete adını veren yer ise Gülanber ve Ilıca kazalarının buldukları yerdir(Mehmet Hurşit Paşa, s. 178). Osmanlı son dönemlerine geldiğimizde Ali Cevad'da Gülanber'den kaza olarak bahsetmektedir..(Ali Cevad, C. 2, s. 487, 488)

Osmanlı son döneminde 3 vilayete ayrılan (Bağdat, Musul ve Basra) Irak'ta Şehrizar Musul'a bağlıdır. Zaman zaman toprakları değişiklik

gösteren Şehrizar; Kerkük ve Süleymaniye'den oluşmaktaydı. Bu dönemde Kerkük, Şehrizar livası olarak isimlendirilmişti. Onun kazaları sonra Kerkük livası ismiyle müstakil olmuştur. Süleymaniye bir liva iken Kerkük ayrı bir liva olmuştur. Kerkük'ün kazaları; Revandız, Erbil, Salâhiye (Kifri), Köysancak ve Ranya. İdaresi büyük oranda Bağdat'a tabi idi. Onda büyük değişimler olmuştur. Süleymaniye livası'nın kazaları; Gülanber, Bâzyan, Şehribazar, Karadağ, Merge ve Câf olmuştur. Bu kazalar çok değişmiştir. Liva idaresinde dönemin yenisidir. Bağdat'a tabi idi ve 1267 (1850-1851) yılında devlet idaresinde liva oldu(Abbas el-Azzâvî, 1955, C. 7, s. 168-169).

1333-1334 yıllarında Süleymâniye, merkez kazası haricinde Gülanber, Ma'mûratü'l-hamîd, Bâzyan ve Şehr-i Pazar kazalarından oluşmaktadır. Mutasarrıfı Mansur Abdüssamed Beg'dir. Kadı, muhasebeci, tahrirat müdiri, müfti, bidayet-i ceza reisi, müddei-i umûmî, dört âzâ, iki âzâ mülâzımı, müstentık, jandarma alay kumandanı, defter-i hâkânî memuru, evkaf memuru, posta ve telgraf müdiri sancakta bulunan devlet görevlileridir(Salnâme-i Devlet, 1334, s. 701-702)

Sonuç

Gülanber ve Zalim kalelerinin bulunduğu yerler, Osmanlı yönetimine girdikten sonra Şehrizar Eyâleti'nde önemli bir yer işgal etmektedir. Özellikle fethinden sonraki yüzyılda Şehrizar Eyâleti'ndeki Gülanber ve Zalim kaleleri Eyalet'in yönetim merkezi olmuşlardır. Kerkük'ün Şehrizar merkezi olarak ön plana çıkmasıyla merkezî konumunu kaybetseler dahi bu iki yerleşim yeri, özellikle serhadde yer almaları ve kalelerinin stratejik değeri nedeniyle İran ile ilişkilerde her zaman önemini korumuştur. Zaman zaman tamir gören bu kaleler zamanla yok olmuştur. Günümüzde ise bu bölgede herhangi bir yönetim merkezi bulunmamakla birlikte Halebce, Hurmal ve Ahmed Ava yakınlarında yer aldığı bilinmektedir.

KAYNAKÇA**A- Arşiv Belgeleri**

Mühimme Defteri 1, Hüküm 267, 298, 358, 364, 380, 396, 397, 398, 1117, 1119, 1120, 1121, 1122, 1123, 1126, 1128, 1385

Mühimme Defteri 2, Hüküm 224, 1643, 2024

Mühimme Defteri 3, Hüküm 605, 617, 618, 619

Mühimme Defteri 6, Hüküm 12, 13, 129, 1242, 1321, 1460

Mühimme Defteri 7, Hüküm 268, 319, 2333

Mühimme Defteri 10, Hüküm 102

Mühimme Defteri 14, Hüküm 69, 675

Mühimme Defteri 16, Hüküm 415

Mühimme Defteri 22, Hüküm 666

Mühimme Defteri 23, Hüküm 557

Mühimme Defteri 32, Hüküm 469

Mühimme Defteri 34, Hüküm 600, 611

Mühimme Defteri 35, Hüküm 277

Mühimme Defteri 53, Hüküm 574

B- Eserler ve Makaleler

Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk Beyne'l-İhtilâleyn*, Bağdat, 1955, C. 7, s. 168-169

Abbas el-Azzâvî, *Şehrızor es-Süleymaniye (el-Livâ' ve'l-Medîne)*, Bağdat, 1420 (2000m.)

Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, C. 2

Eyliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C. 4, YKY, İstanbul, 2001

Hammer, *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, Mütercimi Muhammed Ata, İstanbul, 1335, C. 9

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK yayınları, Ankara, C. 3

İsmet Parmaksızoğlu, "Kuzey Irak'ta Osmanlı Hakimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları"; *Belleten*, C.37. s. 200-201, Ankara, 1973

Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannümâ*, TTK, Tıpkıbasım, Ankara, 2009

Mehmet Hürşit Paşa, *Seyahatname-i Hudut*, Çev. Alâattin Eser, Simurg Yayınevi, İstanbul, 1997

- Şerafeddin Han, *Şerefname*, Çev. Celâl Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2009, C. 1
- Müctebâ İlgürel, İstimâlet; *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul, 2001
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, Çev. Mehmet İPŞİRLİ, Türk Tarih Kurumu, C. 2, Ankara, 2007
- Nilüfer Bayatlı; "Kuzey Irak'ta Şehrizer (Süleymaniye) ve Osmanlı Hakimiyeti"; *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 205
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, Haz. Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı, C. I, Ankara, 1992
- Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C. II, İstanbul, 1981,
- Remzi Kılıç; *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye 1333-1334*, 68. Sene, Dersââdet, 1334
- Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solakzade Tarihi*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, h. 1298 (1880 m.)
- Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır ve Dâru Beyrut, Beyrut, 1957, C. 3